

אליהו במקורות תלמודיים וחז"ל-תלמודיים

איתמר גרינולד

א

איננו יודעים בוודאות למה זכה אליהו למעמדו המיוחד בתולדות העולם, בדת ובתרבות היהודית, וכן בנצרות ובאסלאם. ספרים רבים נכתבו עליו ועל המסורת הקשורה בשמו. לפי עדות המקרא הוא עלה בסערה השמימה, ומאורע זה סיים את חייו עלי אדמות. במקורות יהודיים מאוחרים למקרא מסופר שאלהו נגנז בשמים והוא עתיד להתגלות באחרית הימים, בין כמבשרו של המשיח ובין כמי שעתידי ליישב קושיות ובעיות הלכתיות. יש מקורות רבים המספרים גם שאלהו נתגלה להם אם בחלום ואם במציאות, ובמילים אחרות היה להם "גילוי אליהו". כאמור, ישנה ספרות שלמה הקשורה בשמו, והיא ידועה בשפות שונות ואף זכתה למהדורות מחקריות.

דמותו של אליהו מרתקת מאוד, ובמיוחד מעניינים השינויים העמוקים שחלו במהלך ההיסטוריה היהודית בתפיסה של דמותו בעם ישראל. מבחינה מתודית – הצגת שיטת הדיון שאני מציע ללכת בה כאן אמורה להניב פירות מעניינים. אני מבקש לבסס את עיקר דברי על המקרא. אני רואה בו מפתח ועמדת דיון מרכזית שיש להם השלכות חשובות ומעניינות על כל ההמשך בנושא של המסורות שנקשרו בשמו של אליהו. ראשית, עלינו לראות מה המקרא עצמו מלמד אותנו על הדרך שבה יש לראות את אליהו, וזאת בנוסף לעצם סיפור המסגרת בספרי מלכים א' ומלכים ב'. בספרים אלה באה מערכת של סיפורים, שכשם שהיא מעניינת היא גם מורכבת ומסובכת. בסיפור המקראי ניצבת מולנו דמות שמרבים לספר על הניסים והנפלאות שהיא חוללה; מאידך גיסא, מן הראוי לעמוד על כך שבספר דברי הימים מוזכר שמו של אליהו, אולם כל הסיפורים שנקשרים בשמו בספר מלכים אינם מופיעים בו. בקטע אחד בדברי הימים ב' כ"א, י"ב ואילך, מדובר על

* הרצאה שנישאה ביום העיון אליהו ודוד, אור לר"ח תמוז תשס"ב (9.6.02). הדברים מובאים כאן בשינויים קלים, כצורת הרצאתם. אני מתכוון לדון בדברים שוב באופן מחקרי מלא.

יהורם בן יהושפט מלך יהודה, וכך נאמר שם: "וַיָּבֹא אֵלָיו מִכְתָּב מֵאֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְאָמֹר: כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי דָוִד אֲבִיךָ פָתַח אֲשֶׁר לֹא הָלַכְתָּ בְּדַרְכֵי יְהוֹשָׁפָט אֲבִיךָ". מכתב זה, שבא מאליהו, הוא כתב קטרוג קשה, שאלהו שולח בו את זעמו על יהורם, ומנבא לו קץ אישי קשה מאוד. כפי שצינתי, מעניינת כמובן העובדה שבספר דברי הימים אין שום אזכור לאלהו מלבד זה שצוין כאן. במובנים רבים ספר דברי הימים הוא "חזרה מעינת" בשינויים, בעיקר על ספרי שמואל ומלכים, והחוקרים נוהגים להצביע על עיקרי השינויים בין הספרים; רוב השינויים הם אידאולוגיים-תאולוגיים. האידאולוגיה הבאה לידי ביטוי במקרה זה נועדה להצניע ככל הנראה את סיפורי הניסים של אליהו, ואולי אף את כל המיוחד שבהופעתו, כפי שספר מלכים מדווח עליה. צריך להבין שאין זו יד המקרה ששלטת כאן, אלא לפנינו פרשה מרתקת שיש לתת עליה את הדעת.

אליהו מופיע בליבה של ממלכת שומרון. הוא נביא ה', ושמו של ה'"אל" שהוא מנבא בשמו גלום בשמו "אל + יהו". יש משהו בולט באדם הנושא שם מורכב זה, ולמעשה (כפי שציננו זאת גם חוקרי המקרא) גם בכל הסיפורים הקשורים בשמו. סיפרי מלכים ודברי הימים מתייחסים לאל הנזכר בשם של ארבע אותיות, ודבר זה בולט שבעתיים על רקע העובדה שספרים אלה מלאים ברוח מלחמה ובמשברים קשים. "אלהים", מידת הדין, היה צריך להיות השם ההולם יותר מצבים אלה, ויש מן הסתם משמעות בבחירת השם של ארבע אותיות – המזוהה עם מידת הרחמים. המקום השני שאלהו נזכר במקרא מחוץ לסיפורים של ספר מלכים הוא בסוף נבואות מלאכי המסיימות את תרי"עשר, ושם נאמרים הדברים בצורה מאוד מעניינת. וכך נאמר שם:

זָכְרוּ תֹרַת מֹשֶׁה עֲבָדֵי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחֵרֵב עַל כָּל יִשְׂרָאֵל חֲקִים וּמִשְׁפָּטִים (משה עבדי!).

הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ לָכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנַי בּוֹא יוֹם ה' הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא (והשם הוא של ארבע אותיות).

ואז נאמר "והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם פן אבוא וְהִפֵּיתִי אֶת הָאָרֶץ חֲרָם". לפי פשוטם של דברים (אבל אפשר לומר גם דברים אחרים), אם התשובה המיוחדת הנזכרת בפסוק זה לא תמומש, תבוא פורענות קשה: הקב"ה יבוא ויכה את הארץ חרם. כלומר יש כאן משהו שמקדים בצורה מיוחדת את הפורענות האפוקליפטית המתוארת בספרות בית שני והמקדימה את חזון אחרית הימים. בהמשך דברינו נחזור לעניין זה.

אם נעבור לגופם של הסיפורים על אליהו, חשוב לציין דברים אחדים שהם בעלי משמעות מיוחדת בהבנתם. הופעתו של אליהו בספר מלכים א' בתחילת פרק י"ז, היא כאילו באמצע הסיפור:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהֵי הַתִּשְׁבִּי מִתְּשָׁבִי גִלְעָד אֶל אַחָב חֵי ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עֲמַדְתִּי לְפָנָיו אִם יִהְיֶה הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה טַל וּמָטָר כִּי אִם לֹא לְפִי דְבָרִי.

כלומר, אליהו ידוע כבר בכינויו "התשבי". המפרשים גורסים שמוצאו ממקום ששמו "תושב", אולם אין המקום נזכר במקרא. אין זה גם מן המקובלות שמוצאו של נביא הוא מחוץ לגבולות הרגילים של הארץ, ומוצאו של אליהו הוא מעבר הירדן ולשם הוא חוזר ועולה ברכב אש השמימה. אליהו מקדים את דבריו לאחאב בשבועה "חי ה' אלהי ישראל אשר עמדת לפניו". הנושא של דבריו כאן, ויש להם המשך לאחר מכן, הוא עצירת הגשמים. אולם קודם שנידרש לעניין זה, תעסיק אותנו השאלה מה כוונת הדברים "אשר עמדת לפניו"? מה פירושו של ביטוי זה? לדעתי, יש כאן עובדה מעניינת המלמדת שסדר הדברים הפנימי בתוך ספר מלכים אינו בהכרח הסדר הקווי של התרחשותם.

הדברים מתייחסים למעמד המדהים של אליהו שהגיע "עד הר האלוהים, חורב" (מלכים א' י"ז) – זהו בעצם ההר שניתנה בו התורה – ובא אל המערה "וַיֵּלֶךְ שָׁם". יש לשער שמערה זו היא "נקרת הצור" שמושה שהה בה (ראה רד"ק לשמות לג כב, וזאת בעקבות תרגום אונקלוס). כלומר, אליהו הגיע למערה המפורסמת בהר חורב אחר מהלך של ארבעים יום, המזכירים את ארבעים הימים שמושה שהה בהר. בשני המקרים נאמר שהן משה והן אליהו לא אכלו במשך אותו פרק זמן. נקודת חיבור נוספת בין משה לאליהו היא מוטיב הקנאה. האל מציג את עצמו לפני משה במלים "כי ה' קנא שמו, אל קנא הוא" (שמות לג יד), ואילו על אליהו נאמר

וְהִנֵּה דָבָר ה' אֵלָיו וַיֹּאמֶר לוֹ: מַה לָּךְ פֶּה אֱלֹהֵי? וַיֹּאמֶר: קָנָא קָנַאתִי לַה' אֱלֹהֵי צִבְאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֵת מִזְבְּחֶיךָ הָרְסוּ... וְאַתָּה אֲנִי לְבָדִיד... וַיֹּאמֶר: צֵא וְעַמְדָּת בְּהָר לְפָנַי ה'; וְהִנֵּה ה' עֹבֵר רוּחַ גְּדוֹלָה וְחֹזֶק מִפָּרֶק הָרִים" (מלכים א' י"ט-ט).

מתברר שסדר הדברים הפנימי בתוך המערכת של סיפורי אליהו הוא לא כפי שהוא מתואר בידי המספר עצמו. משמעותו של הרמז שבפסוק הפתיחה, "אלהי ישראל אשר עמדת לפניו", מתבררת עתה: המאורע בהר האלהים, חורב, הוא מעמד הפתיחה של נבואת אליהו, או לפחות קדם לדבריו של אליהו לאחאב. צריך לציין גם שהמילים "צא ועמדת בהר" מזכירות את המילים שנאמרו למשה: "הנה מקום אֲתִי וְנִצַּבְתָּ עַל הַצּוֹר" (שמות לג כ).

נסכם עניין זה ונאמר שהקשר בין משה לאליהו נרמז יותר מאשר פעם אחת. על משה נאמר "וינהג את הצאן אחר המדבר ויבא אל הר האלהים חֲרֵבָה" (שמות ג א); ואליהו גם הוא "הלך במדבר" (יט ד), וכפי שראינו הגיע "עד הר האלהים, חֲרֵבָה" (שם ח). אך יש גם הבדלים משמעותיים בין ההתגלות של האל למשה לזו שהיתה לאליהו. אצל אליהו נאמר "וַיִּהְיֶה ה' עֹבֵר וְרוּחַ גְּדוֹלָה וַתֵּזַק מִפָּרֶק הָרִים וּמִשֶּׁבֶר סֻלְעִים לִפְנֵי ה' לֹא כְרוּחַ ה' וְאַחַר הָרוּחַ רֶעַשׁ לֹא כְרֶעַשׁ ה' וְאַחַר הָרֶעַשׁ אֵשׁ לֹא כְאֵשׁ ה' וְאַחַר הָאֵשׁ קוֹל דְּמָמָה דָּקָה". המילים "קול דממה דקה" הן תוספת שאינה עונה לקני המידה של ההתגלות הקולנית במתן תורה. למעשה, הן היפוכו של תיאור ההתגלות של האל בשמות י"ט ודברים ה' י"ט-כ"ג. כלומר, ההתגלות בהר חורב של אליהו כפי שהיא מתוארת כאן באה לבטא מעין אנטיזה כרוּרָה למעמד סיני. בעוד שמשה והעם שומעים קול דברים, אין אליהו שומע אלא קול דממה דקה, כלומר רחש קל. אלה מקבילים תורה וזה מגיע לשיחה קצרה עם האל שבה הוא נשאל למעשה מה מעשיו במקום זה: "מה לך פה אליהו?" (יט ט). במילים אחרות, עם כל עוצמתם של הדברים ששומעים אנו על אליהו, המספר המקראי נזהר לשמור על ההבדל הברור בינו לבין משה. הכריזמה הנבואית הניסית של אליהו אינה יכולה להשתוות לזו של משה, המנהיג, השופט והמחוקק.

ב

המקור הבא שנעסוק בו כאן הוא המקור "החזק מקראי" הראשון שמתייחס לאליהו והוא ספר בן-סירא. ספר בן-סירא נכלל בתקופה מסוימת (כולל בתקופת התלמוד) בין הספרים שראוי לצטט מהם. למעשה, יש ציטוטים של פסוקים מספר בן-סירא בתלמוד (ראה דרך משל חגיגה יג ע"א). לעתים אין הפסוקים המצוטטים מוכרים מגירסת ספר בן-סירא שלפנינו. הספר מסתיים בקטעים המכונים תחת הכותרת "שבח אבות עולם", ושם מובאים גם דברים על אליהו: "עד אשר קם נביא כאש ודבריו כתנור בוער... בדבר אל עזר שמים, ויורד שלוש אישות. מה נורא אתה אליהו אשר כמוך יתפאר; המקים גוע ממות, ומשאול כרצון ה'" (מח א-ה, מהדורת מ"צ סגל, ירושלים תשי"ט, עמ' של). בהמשך מתייחס בן-סירא בשינוי מסוים גם לפסוק ממלאכי ג' כ"ד; אולם אין הוא מתייחס לדברים הקצרים שנאמרים על אליהו בספר דברי הימים. במילים אחרות, אליהו של ספרי מלכים א' וב' כובש את עצמו מקום מיוחד במסורת היהודית, אולם כפי שנראה בהמשך אין הדברים כולם באים מאותו מקור, ויש אף המנסים לצמצם את ההתייחסות אליו.

אחד המקורות שהיינו מצפים שאליהו ייזכר בו הוא הספרות הכיתתית שנשתמרה במדבר יהודה, אך בכל כתבי הכת המוכרים לנו אין אליהו נזכר. השתקה מעניינת זו דומה לזו המתגלה במקרה של דוד, אם כי השתקתם של אזכורים של דוד אינה החלטית כל כך

כמו זו של אליהו. לעומת זאת, מעניינת הופעתו המודגשת של אליהו בכתבים של האוונגליונים, שם הוא מזוהה לעתים עם דמותו של יוחנן המטביל. באחד המאורעות המרכזיים ביותר בחייו של ישו הוא מתואר כמי שעולה גם הוא להר כלשהו, כנראה הר חורב (במסורת הנוצרית הר מזוהה גם עם הר תבור), ושם, בחזון הנבואי שמתגלה אליו, הוא פוגש את משה ואליהו (מתי יז) – יש שם מעמד מעניין של הקדשה של ישו על ידי משה ואליהו. כפי שראינו למעלה יש קשר בין שני אישים אלו כבר בסיפורי המקרא, אולם באוונגליון הם מופיעים לראשונה כצמד במעמד הנזכר. יחד עם זאת צריך לזכור שגם בספר מלאכי משה ואליהו נזכרים בשני פסוקים צמודים (ג כב-כג). האימון הנוצרי של אליהו בדמותו של יוחנן המטביל מאלף, אולם אין זה המקום להרחיב דברים בעניין זה.

ג

מקום חשוב בהתפתחות מקומו של אליהו במסורת היהודית הוא הספרות התלמודית, מהמשנה ואילך (עדות פ"ח מ"ז). לאליהו דמות המשתנה ממקור אחד לשני בדברי חז"ל; לכל המעוניין, הייתי מציע להסתייע בעניין זה בתקליטור השו"ת של אוניברסיטת בראילן. בצורת הבאתו המקובלת של החומר בתקליטור השו"ת ניתן להגיע בקלות יחסית לא רק למכלול השלם של אזכורו של מושג או נושא כלשהו, ויש לראות גם כיצד כל נושא וכל עניין עולה ביחידה ספרותית מסוימת. כך, דרך משל, יכולתי לגלות שיש הבדלים מהותיים בין צורות אזכורו של אליהו בתלמוד הארץ ישראלי (הירושלמי) לבין צורות אזכורו בתלמוד הבבלי. אפשר לראות בעליל שיש התייחסות שכיחה ומפורטת יותר של אליהו בתלמוד הבבלי מאשר בתלמוד הירושלמי. לא רק שנוכחותו של אליהו בתלמוד הבבלי בולטת יותר מאשר בתלמוד הירושלמי, אלא הקשרי הענייניים של אליהו וצורת הופעתו ומעורבותו בעניינים שונים שונה מהקצה אל הקצה ובאופן ברור בשני התלמודים. הכלל שאליהו יהיה זה שיפתור בעיות בתחום ההלכה הוא פריצה מעניינת ביותר בתחום זה, ואחת השאלות העולות בהקשר זה מה היא ההלכה עד שיבוא אליהו ויחליט את אשר יחליט? מה יהיה טיבן של החלטותיו של אליהו לעתיד לבוא? אני סבור שעוד לא נאמרו הדברים האחרונים בעניין זה, ובמיוחד על רקע הדברים העקרוניים שנאמרים במקרה של "תנורו של עכנאי" (כבא מציעא נט ע"ב) הגורסים שדברי הלכה לא נגזרים מקולה של בת-קול הבאה מהשמים.

יש לציין שפעמים אחדות מצוטטים בתלמוד (הבבלי אך לא בירושלמי!) דברים בשם "תנא דבי אליהו", כאילו יש מקום לימוד, ישיבה, ששמו נגזר מנוכחות קיימת של אליהו בבית המדרש. אין הדברים מתחווים די צורכם מה כוונתו של הייחוס ל"תנא דבי אליהו", אולם ברור הדבר שאין הכוונה לאוסף המדרשים הידוע בשם "תנא דבי אליהו"

(יש גם "תנא דבי אליהו זוטא"). ככלל, אפשר לומר שהתלמוד הירושלמי מאופק מאוד בהתייחסותו לאליהו. מכל מקום, כל מי שיעסוק בנושא זה כדאי שישים לב לתופעה זו, שמן הסתם יש לה השלכות מעניינות גם באפיונם של אוספי המדרשים השונים. בקיצור, יש בטיפול, או בדרך שחז"ל עוסקים בה בענייני אליהו, התרשמויות ומסורות שונות. ברור לחלוטין שנשמר היסוד של הנס, ובלשונו של בן-סירא "תמהי מעשה", אולם הקו המושך את אליהו בכיוון של ענייני הלכה, גם בהווה גם בעתיד, אסור שייעלם מאיתנו. מבחינה מסוימת אליהו תופס את מקומו של משה בעניינים אלו, שכן דמותו של משה נעלמת למעשה ממסכי ההיסטוריה עם מותו, המתואר במילים "ולא ידע איש את מקום קבורתו עד היום הזה" (דברים לד ו). בעוד שלא נאמר שמשה עתיד לחזור, התחזקו המגמות המדגישות את חזרתו של אליהו ואף את התגלויותיו של אליהו, בחלומות של אישים שונים. וצריך הדבר עיון רב.

ד

אסיים את דברי בענף אחר של ספרות והוא חשוב ומעניין, אבל גם הוא בבחינת "תמהי מעשה". בענף זה יש מטעמה של הספרות הפולקלורית שתכניה וכללי התפתחותה אינם בהכרח כבולים בהנחות היסוד המציניות את המציאות, כפי שהיא מתוארת באמצעים ספרותיים רגילים. ענף זה התפתח במיוחד במהלך ימי בית שני ובמרכזו תיאורים של התגלויות מלאכים או עליות של אנשים לשמים. הספרות הזו התפתחה בימי בית שני. היום היא מצויה בעיקר בתרגומים לגעו (אמהארת קדומה), יוונית, לטינית ועוד. חיבורים אלה נקראים בכל מיני שמות, ואחד מהם נקרא אף נקרא "האפוקליפסה" (=הגילוי) של אליהו; החיבור מתאר מאורעות קשים הקשורים באחרית הימים. הוא שייך למסורת נוצרית מעניינת שהתפתחה במצרים העילית, והיא המתייחסת גם לאפוקליפסה דומה בעברית הנקראת "ספר אליהו" (ראה יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים תשי"ד). חידה גדולה היא כיצד עברו מסורות אלה ממקום למקום, ומדת לדת. דבר אחד צריך לציין והוא שיש בספרי אליהו עיבוד מעניין של הנבואות בדניאל על ארבע החיות (המלכויות) ועל המאורעות של הגאולה התלויים במפלתן של חיות אלה. כמובן, לאליהו יש כאן מקום רב, ואחד הדברים היותר מעניינים הוא התיאור של הדמות האנטי-משיחית שבמסורת הנוצרית והמכונה אנטי-כריסטוס, כלומר השטן המבקש לבטל את כוחו של המשיח. תיאורו של יצור זה הוא כשל מפלצת:

מלך פחות שבמלכים, בן שפחה גיגית שמו, עולה לקראתו מן הים ואלו יהיו אותותיו (סימני גופו): פניו ארוכות, בין עיניו קרן גבוהה מאוד, וקומתו גבוהה מאוד, וכפות רגליו גבוהים ושוקיו דקים, ועתיד לשלוח ידו ביום בעם נאמן. (יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ' 53).

הניסוח של הדברים מאוחר יחסית, כמאתיים או שלוש מאות שנה לאחר חורבן הבית. מצויה כאן מסורת שלמה של התנבאויות, שבהן אליהו משתתף באירועים שלא נרמזים בתנ"ך עצמו. אלו נבואות עצמאיות במידה רבה והן מעניינות ודרמטיות מכל בחינה אפשרית.

ה

אסכם את דברי. אליהו הוא דמות נוכחת. למרות שמותו מתואר בציוריות רבה, התיאור מאפשר ליצור מארג של מסורות המספר על גניזתו בשמים. למעשה, כמו במקרה של משה, אליהו מת בעבר הירדן המזרחי ואין איש יודע את מקום קבורתו; אולם כיוון שהוא מתואר עולה ברכב אש לשמים, מתעוררת האפשרות שמותו היה למראית עין בלבד, ושיש לו אפשרות נמשכת להתערב בחיי עם ישראל. הפוטנציאל הזה הורחב והועמק במהלכים ספרותיים מרתקים לאורך כל הדורות, ולאחרונה יש גם פולחן מעניין הקשור במערה הקרוי על שמו במורדות הצפון מערביים של הר הכרמל. דיון שלם באישיותו ההיסטורית והאגדית של אליהו יוליך אותנו גם למחוזות נוצריים, כמו מסדר הנזירים הכרמליטים, הכנסיה במעלה המוח'רקה בפסגת הכרמל הפונה לצפון מזרח, ומקומו של אליהו במיסטיקה של יוחנן מן הצלב בספרד. על אליהו יש גם מסורות מוסלמיות, אם כי הן לא הגיעו לדרגת הפיתוח כמו ביהדות ובנצרות.

העיסוק הלימודי בחומרים המקראיים העוסקים באליהו חושף מגמות שונות ותהליכים מורכבים של יצירה: דתיים, פולקלוריים, ספרותיים ואמנותיים. יש בעיסוק זה כדי להראות שביוגרפיות מקראיות אינן קופאות על שמריהן הספרותיים במקרא. הדמויות המקראיות כולן – ולא רק זו של אליהו – ממשיכות לחיות מעבר למקור המקראי. אלו הן ביוגרפיות דינמיות, המשלבות באופן מעניין את האנושי עם האלוהי. ובמידה רבה של צדק אפשר לומר שכל ביוגרפיה דתית היא גם ביוגרפיה של האל.

אליהו בעיר הקודש חיפה

ציור המקומות הקדושים בחיפה ובסביבותיה: "הר הכרמל", "מזבח אל", "קבר אלישע הנביא", "מערת אליהו הנביא". הכתובת "מערת אליהו" מוטת ומכוונת כלפי מטה אל המערה הנמצאת בתחתית ההר, ומסומן בה פתח.

* הציור משנת 1880 בקירוב, מאת שאול הורנשטיין, מחבר הספר "גבעת שאול" [מובא באריאל - אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, ד' וילנאי, תל אביב חשל"ו, ערך חיפה עמ' 2335].